

Robert J. Donia

MOSTAR: EPICENTAR POKRETA BOSANSKIH SREDNJOŠKOLACA UOČI PRVOG SVJETSKOG RATA*

Jedinstven događaj, atentat na Franca Ferdinanda, u Sarajevu, 28. juna 1914. godine koji je izvršila nekolicina Mladobosanaca, više od svega evocira sjećanje na pokrete bosanskih srednjoškolaca. Taj događaj raznoliko je odjeknuo kao pucanj širom svijeta, kao početak dvadesetog stoljeća; a završetak stoljeća nevinosti i, naravno, kao događaj koji je potakao Prvi svjetski rat. Međutim, atentat je imao drukčije posljedice za historičare. Taj događaj je modelirao prirodu istraživanja u historiji Bosne i Hercegovine u godinama prije Prvog svjetskog rata.¹ Naučnici, polemičari, popularizatori, novinari usmjerili su svu svoju pažnju na tih nekoliko učenika koji su postali teroristi, atentatori. Svi ovi nisu se osvrtni na naglašene srednjoškolske pokrete, koji su se razbuktavali u nekoliko bosanskih gradova prije Prvog svjetskog rata, pokrete koji su imali utjecajne uloge u domaćoj, bosanskoj politici u to vrijeme. Međutim, zanemarili su činjenicu da je najznačajnije središte tih pokreta, vitalni epicentar nezadovoljstva, bila Gimnazija u gradu Mostaru.

Šta je to srednjoškolski pokret? Lewis Feuer poziva se na njega kao na "sukob generacija", koji se javlja kada se sruši "generacijska ravnoteža" društva. Feuer bilježi da srednjoškolski pokreti vjerovatno nastaju u društvima koja su izložena naglim promjenama.² Učesnici srednjoškolskih pokreta su visoko svjesni svoje buduće uloge kao članova jedne intelektualne elite. Otudeni od svojih sopstvenih očeva i od ostalog društva, oni su izrazili spremnost da "žrtvuju svoje vlastite ekonomske interese za ljubav vizije o boljem životu najpotlačenijih"³

* Članak je štampan u časopisu *Hercegovina*, br.9/1997, pod naslovom *Mostar: Epicentar of Bosnian Student Movements on the Eve of World War I*, str. 264-275.

¹ Literatura koja se odnosi na ubistvo sada je toliko obimna da zauzima stotine stranica navoda. Mnogo od toga je za polemiku, namjera je da okrive ili opravdaju politički program za jednu od zainteresiranih tvorevina. Cvetko Popović, *Oko Sarajevskog atentata*, (Sarajevo, *Svjetlost*, 1969) sačinio je bibliografski prikaz radova toga doba. Vladimir Dedijer, *Put za Sarajevo*, (London, MacGibbon and Kee, 1967) je jedan mjerodavan rad na engleskom jeziku koji istražuje mnogo od historijske prošlosti.

² Lewis Feuer, *The Conflict of Generation; the Character and Significance of Student Movement (Sukob generacija. Karakter i značaj đakkih pokreta)*, New York, Basic Books, 1969, str.11.

³ Ibid.

Srednjoškolski pokreti u ovom terminološkom određenju nisu postojali sve do oko petnaest godina nakon što je Austro-Ugarska (u daljem tekstu samo "Austrija") stekla pravo da "okupira i upravlja" osmanskom provincijom Bosnom i Hercegovinom, 1878. godine. Habsburška vlast naišla je na otpor, uglavnom, muslimanskih naoružanih grupa u ljeto 1878. i ponovo srpskih i muslimanskih buntovnika 1882. godine, ali ni jedan od njih nije imao posebno prepoznatljivu mladalačku komponentu (oba su bila ugušena od strane habsburške vojske). Zatim, austrijska okupacija bila je relativno mirna do sredine 1890-tih godina, kada su sve tri glavne vjerske zajednice u Bosni - Srbi-pravoslavci, muslimani i katolici - započele kampanje za veću autonomiju od austrijske administrativne kontrole. Ovi pokreti bili su vođeni tradicionalnim elitama; svećenstvo u katoličkom slučaju; zemljoposjednici i hodže u muslimanskim kampanjama; i sveštenstvo, trgovci i obrtnici na srpsko-pravoslavnom putu za autonomiju.⁴

Ponovo oživljavanje političke aktivnosti sredinom 1890-tih godina imalo je osobitu mladalačku komponentu uprkos dominaciji tradicionalne elite. Ovo je osobito bilo naglašeno u slučajevima kod Muslimna i Srba. Aktivnosti mladih imali su zajednički profil; većina je bila obrazovana u institucijama svojstvenim Monarhiji i oni su željeli ojačati kulturne i društvene temelje njihove odgovarajuće nacionalne grupe radije nego iscrpljivati energiju na pitanjima vjerske autonomije. Još uvijek mladost svake nacionalne grupe išla je u sasvim različitim političkim pravcima. Mladi muslimanski intelektualci usresredili su se na list "Bošnjak", osnovan 1891. godine, prilagoden pro-austrijskoj orijentaciji.⁵ Oni su vidjeli vlast kao saveznika njihovim zalaganjima za bolje obrazovanje Muslimana, a protiv navika rasipništva kod mnogih muslimanskih zemljoposjednika. Srpska omladina, na drugoj strani, postala je sve više neprijateljska prema austrijskom režimu, a naklonjenija prema susjednoj nezavisnoj Srbiji. Oni su kritizirali vode srpskog pokreta za autonomiju zbog poklanjanja pažnje vjerskim pitanjima i zbog prevelikog prilagodavanja austrijskoj vlasti. Ta mladež formirala je poseban ogranak u okviru Srpske narodne organizacije, političke stranke osnovane 1907. godine.⁶

Ova manifestacija posebnih gledišta mladih su umjerene u poredenju sa kasnijim razvojem. Politizacija bosanske mladeži, koja je počela u vrijeme pokreta za autonomiju 90-tih godina XIX.stoljeća bio je postupan proces koji je ubrzan u toku ranih godina dvadesetog stoljeća. Dva spoljna faktora pojačala su razvoj bosanskog srednjoškolskog pokreta: razvoj događaja u drugim južnoslavenskim zemljama i nastojanja austrijskog režima da organizira školstvo i zavede red u Bosni.

4 Opis sva tri pokreta može se naći u knjizi Mustafe Imamovića, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. godine*, Sarajevo, *Svjetlost*, 1976, str.80-127. Mnogi od tih voda težili su da postanu organizatori političkih stranaka koje su stvorene početkom 1906. godine. Ove vode bili su oni koje jugoslavenski historičari nazivaju "gradanskim političarima", ili koje ću ja ovdje zvati konvencionalni političari, kako bi ih razlikovali od mladalačkih ili srednjoškolskih aktivista. Konvencionalni političari organizirali su stranke, vezane za koalicione gradevine koje su vodile izborne kampanje kada je Bosna dobila Ustav i Sabor 1910. godine.

5 Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1973, I, str.III-II2.

6 Imamović, *Pravni položaj...* str.160-161.

Nakon smjene stoljeća, brzi slijed međunarodnih događaja uticao je na srednjoškolce u Bosni. Ubistvo srpskog kralja Aleksandra Obrenovića 1903. godine dovelo je do novog, oštrog antiaustrijskog kursa u politici nezavisne Srbije, zatim do jačanja nade bosanskih Srba da bi mogli postati dio jedne proširene srpske države, ukoliko se Austrija bude mogla istjerati iz Bosne. Aneksija Bosne od strane Austrije 1908. godine, srušila je nade Srbije i Osmanskog carstva da se domognu teritorija; a nadalje pojačani su nacionalni osjećaji u okviru Bosne, što je dovelo do stvaranja malih, tajnih omladinskih ćelija i do pokušaja atentata 1910. godine.

Međutim, Balkanski ratovi su bili ti koji su više nego aneksija dali veliki zamah pokretu određenog broja tajnih srednjoškolskih udruženja, odlučnih u stvaranju južnoslavenske države izvan okvira Habsburške Monarhije. Aneksiona kriza završila je porazom Srbije, bez vojnog sukoba, ali oba balkanska rata (1912. i 1913.) završila su pobjedom Srbije, dajući novi osjećaj herojskog dostignuća srbijanskom narodu i vraćajući prestiž srpskoj vojsci. Austrija, s druge strane, pripremala se za rat, ali prošla je kroz krize bez vojnog angažmana. Dvojna Monarhija prisilila je Crnu Goru da napusti Skadar (Scutari) u aprilu 1913. godine i to diplomatskim ultimatumom nakon što je slično kraljevstvo osvojilo grad dugom i skupom opsadom. Mnogi Južni Slaveni vjerovali su da je Austrija slavno pobijedila poniženu i prevarenu Crnu Goru na nepravedan način. Balkanski ratovi su povećali antagonizam mnogih Južnih Slavena prema Austriji i doveli do sumnje da bi Dvojna Monarhija mogla biti odbranjena u ratu.

Ovi međunarodni događaji i njihove posljedice oglasile su posmrtno zvono za austrijske aspiracije da izolira Bosance od političkih struja susjednih južnoslavenskih zemalja. Poslije 1903. godine, politika u Bosni postaje sve više i više isprepletana događajima u Srbiji, Crnoj Gori, Dalmaciji i Hrvatskoj. Srbija i Crna Gora aktivno su doprinijele porastu nezadovoljstva u Bosni. Srbija je poduzela aktivnosti sa namjerom da širi duh jugoslavenstva, znajući za izloženost Austrije prijetnji, da bi stjecanje nezavisnosti bilo koje južnoslavenske države bezuvjetno uključilo neke zemlje Dvojne Monarhije. Srbijanska vlada i razne organizacije ponudile su stipendije južnoslavenskim studentima da studiraju u Beogradu gdje bi mogli biti izloženi veliko-srpskim i jugoslavenskim idealima. U 1912. godini, srpska vlada ponudila je 75% popusta na troškove putovanja željeznicom, studentima, članovima "Poziv" ("Vocation") udruženje, tako da bi aktivisti iz redova bosanske mladeži, mogli i šie prisustvovati okupljanjima i sastancima u Srbiji.⁷ Povremeni incidenti duž granice između Bosne i država Srbije i Crne Gore izrodili su se u stanje blisko ratu u vrijeme kada su vođeni Balkanski ratovi.⁸ Čuvari austrijske granice sprečali su prolaznike koji su nosili bombe, vojničke puške i propagandni materijal. Policija

⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (u daljem tekstu ABH), 1181 *Präsidial Register Bosnien und der Herzegovina* (u daljem tekstu PrBH) 1914. Landesregierung (u daljem tekstu LR) - Gemeinsam Finanzministerium (u daljem tekstu GFM), 25. juli 1914.

⁸ Primjeri su nadeni u Arhivu Bosne i Hercegovine, 715/Pr BH 1913. i 691/PrBH 1913.

je otkrivala Bosance teško naoružane kako prelaze granicu sa opskrbom i uniformama iz Srbije i Crne Gore. Tokom 1914. godine, Austrijanci su više bili usmjereni na mogućnost masovnog srpskog napada i na bune, nego što su bili usmjereni i na mogućnost pojedinačnih terorističkih akcija.

U okviru Bosne i Hercegovine, austrijska škola i politika discipline bile su čudna mješavina oprezne odgovornosti i jednog ozlovoljavajućeg naglašavanja malih detalja. Ove politike svojom nepažnjom pomogle su ciljeve srpskih i hrvatskih srednjoškolskih vođa davajući im mnogo poticaja za sitna uznemiravanja da bi to pokazali kao proganjanje njihovih nacionalnih osjećaja. Takve politike proizašle su iz sveopćeg plana modernizacije njihovih novostečenih kolonija bez cjepanja domaće socijalne strukture u pozadini i rizika od revolucionarnih pokreta. Naročito poslije 1903. godine, Austrija je uložila značajna sredstva u obrazovanje da bi povećala broj domaćih Bosanaca koji su bili pismeni, a također naklonjeni ciljevima Monarhije.⁹ Vlada je dodijelila stipendije studentima koji su obećavali i otvarala mnoge nove škole. Dobre učitelje za nove škole nije bilo jednostavno naći; vlada je službeno dozvolila 1914. godine da učitelji budu unajmljeni "gdje god da ih mi nademo".¹⁰

Da bi kompenzirali sumnjivi kvalitet i da bi smanjili mogućnost učešća učenika u politici, režim je uspostavio pažljivu kontrolu nastavne grade, razredne aktivnosti u učionici i čak učeničkog vladanja izvan učionica. Pravilnik je zabranjivao učenicima učlanjivanje u bilo koju organizaciju unutar ili izvan škole i čak je vodio računa o njihovom ponašanju izvan škole. Pravilnik o vladanju učenika iz 1908. godine sadržavao je 152 člana.¹¹ Pravilnik je zabranjivao učenicima učlanjivanje u bilo koju organizaciju unutar ili izvan škole i čak stavljao učenike-zemljoposjednike pod tajni nadzor školskih službenika. Od svakog učenika se tražilo da kupi kopiju Pravilnika i da donese pismenu potvrdu kojom se potvrđuje da je njegov/njen roditelj/staratelj pročitao pravila. U jednom incidentu 1913. godine učitelj je bio strogo kažnjen ukorom zbog dva sata predavanja o historijskoj upotrebi ćirilčkog alfabeta u Bosni i Hercegovini. Njegova greška, međutim, nije bila predavanju o ćirilici, to jest on je održao predavanje u četvrtom razredu više škole radije nego u šestom razredu u kojem se predpostavljalo da će ta nastavna tema biti uvedena.¹²

Pošto se svakodnevna politika usmjerila na sitne detalje i koji su ih smetali više od drugih, režimska prisila izvršavanja propisa nije imala stvarno nikakvo pokriće. Disciplinske mjere bile su, uglavnom, simboličnog karaktera: privatni ili javni strogi ukori, suspenzija po kratkom postupku, i opomene, u nekim slučajevi-

⁹ Ferdinand Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, (Leipzig, von Veit, 1914) s. pp. 695-742.

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, 705/PRBH 1914, LR - GFM, 15. Juni 1914.

¹¹ Mitar Papić, *Školsvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878-1918)*, Sarajevo, Veselin Mašić, 1972, str. 177.

¹² ABH, 1203/PrBH 1913, LR - GFM, 23. august 1913.

ma imale su za cilj da posluže kao upozorenje ili da moralno ozloglase počinitelja-krivca. Iza tih umjerenih ukora i kazni stajala je pretpostavka da je obrazovanje bilo privilegija koju je vlada darovala stanovništvu, zbog čega su primaoci, učenici trebali biti zahvalni, a obični narod da ih stidom natjera na popuštanje ako njihova zlodjela postanu poznata. Ali isti simbolični ukori bili su objavljeni kao "repressivne" mjere od strane učenika ili drugih nacionalističkih propagandista; prema tome politika usmjerene discipline više je vrijedala carska načela, nego što je pomogla. Vlasti nisu bile voljne da primjene strožije kazne, pošto bi strožije kazne razdvojile konvencionalne političare od saborskih grupa u vladajućoj koaliciji. Nadalje, zvaničnici nisu htjeli da oduzimaju od dugoročnih (i jako bitnih) misija zaduženih za izgradnju lojalne, domaće bosanske elite. Oni su opozvali stipendije ili izbacili učenike u slučajevima političke agitacije, ali te mjere bile su također kontraproduktivne. One su odvlačile učenike izvan Bosne i Hercegovine u dobro došlu armiju nastavnika u nezavisnoj Srbiji, koja je bila brza u ponudi stipendija disidentima iz Bosne. Austrijske vlasti bile su razočarane zbog toga što su učitelji nastavili da završavaju obrazovanje na srbijanskim školskim institucijama sve do atentata 1914. godine.¹³

Austrijska politika discipline u bosanskim školama, zacrtana kao oprez i umjerenost, bila je opterećena konsekvencama kako neočekivanim tako i nepoželjnim sa stanovišta režima. Srednjoškolski aktivisti u Bosni ne samo da nisu odugovlačili borbu za neko kasnije vrijeme, nego su se brzo vratili sa starim pritužbama da bi ih riješili, a novu agitacionu tehniku upotrijebili u njihovim propagandnim kampanjama, Tajna srednjoškolska društva koja su postojala početkom 1899. godine u Bosni, izrasla su u toku prvih četrnaest godina novog vijeka. Priroda njihovih aktivnosti mijenjala se prema stepenu vladine tolerancije. Prema izvještaju ministra rata, od 1913. godine, srednjoškolske aktivnosti u Dalmaciji bile su sasvim otvorene, dok u Bosni su učenici bili prisiljeni na veću tajnost zbog strogog nadzora vlade.¹⁴

Ali najveći napor u razvoju i uticaju bosanskih srednjoškolskih pokreta podudarao se sa Balkanskim ratovima. Đačka društva u Bosni profilirala su se počevši od 1912. godine. Vladimir Dedijer poziva se na "novu revolucionarnu generaciju"¹⁵, ali bilo bi tačnije reći da je pokret napredovao iz malih, tajnih kružoka prema širim organizacionim ljestvicama. Niko ne može nazvati te grupe "masovnim" organizacijama (one su još uvijek ostale tajne), ali njihovo članstvo bilo je značajno: oko 100 u Sarajevu, 34 u Tuzli, 100 ili više u Mostaru i grupa nepoznate veličine u Banja Luci.¹⁶ Nadalje, ove organizacije sve više i više su dobivale prikrivenu podršku njihovih školskih drugova, tako da se prilikom sukobljavanja, većina učenika brzo priključivala članovima tajnih društava.

13 ABH, 790/PrBH 1914. *Abschrift einer Note des k.u.k. Kriegsminister Ritter von Kroatin, Wien, 2. juli 1914.*

14 ABH, 673/PrBH 1913. *Abschrift eines Einsichtaktes des k.u.k. Kriegsministeriums, ddo. 1 April 1913, an das k.u.k. gemeinsame Finanzministerium, in Angelegenheiten Bosniens und der Herzegovina.*

15 Dedijer. *Put za Sarajevo*, str. 184.

16 ABH, Razni dokumenti u 899/PrBH 1914. i 1173/PrBH 1914.

Tokom jeseni 1913.godine, većina srednjih škola, trgovačke škole, učiteljske škole-preparandije i druge srednje škole u Bosni, imale su tajna dačka društva. Ove grupe su zajednički bile nazvane kao *Mlada Bosna*, tako su ih nazvali školarci vezani za atentat.¹⁷ Ali, ovaj izraz vjerovatno označava značajnu koheziju i koordinaciju vrlo različitih, nepovezanih i samostalnih organizacionih grupa.

Mostar je bio najveći centar srednjoškolskih aktivnosti. Mnogo manji od Sarajeva, Mostar je imao tradiciju odgoja političkih nezadovoljnika i većina učenika u srednjoj školi (gimnaziji) postala je tamo politički aktivna od 1914.godine. Učenici srednjih škola vodećeg Mostara, uključivali su Bogdana Žerajića, koji je počinio samoubistvo poslije neuspjelog pokušaja ubistva guvernera Bosne, 1910.godine; i Vladimira Gaćinovića, srednjoškolskog aktivistu, pionira, široko povezanog sa ruskim revolucionarima. A još važnije je to, da je Mostar postao središte događajućih konfrontacija između austrijskih vlasti i učenika gimnazije u proljeće 1914. godine što je imalo za posljedicu simbolične radnje, ali i nasilje.

U aprilu 1914.godine, njemačka pozorišna trupa posjetila je Mostar da bi prikazala predstavu. Usred predstave, grupa od dvadeset do dvadesetpet srednjoškolaca bacila je dimnu bombu na binu i zatim su pjevali rodoljubive slavenske pjesme.¹⁸ Oni su bili izbačeni prilično grubo iz pozorišta od strane policije i nekolicine austrijskih vojnih lica koji su prisustvovali predstavi. Nekoliko dana kasnije, mnogi od ovih istih učenika tražili su dozvolu od školske uprave da mogu prisustvovati komemorativnoj sjednici da bi odali počast povodom sjećanja na smrt hrvatskih heroja Zrinskog i Frankopana, iako je prisustvo učenika kod takvih događaja bilo izričito zabranjeno 1903.godine. Uprava je odbila da izda dozvolu. Kao odgovor, dva srpska predstavnika u Saboru Bosne i Hercegovine organizirala su misu zadušnicu u 7,00 sati prije podne gdje bi učenici mogli prisustvovati i opet stići u školu u 8,00 sati, prije podne. Misa je održana u Franjevačkoj crkvi i bila je dobro posjećena dacima iz svih etničkih grupa. Bile su prisutne preko dvije trećine učenika cijele gimnazije. Kada su napustili crkvu, učenici su se suočili sa policijom. Nakon pregovaranja između vlasti i dva saborska srpska zastupnika učenicima je bilo dozvoljeno da mirno prođu u grupi, a potom su održali kratki zbor u parku donjeg grada. Zastupnici su se obratili skupini od nekoliko stotina učenika, podvukli važnost praznika i požurili učenike da se mirno vrate u školu, ali, tada svi učenici su bili u zakašnjenu. Većina direktora škola je jednostavno nastavila sa nastavom, ali direktor učiteljske škole-preparandije zapisao je zakašnjele učenike koji bi trebali biti izbačeni. Nekoliko dana kasnije vlada je smijenila direktora škole i naredila da svi učenici budu ponovo primljeni.

U maju, sukobi su postali žešći. Profesorski zbor Mostarske gimnazije glasao je da se spriječe dva srpska učenika da pristupe završnim ispitima godine zbog

17 Vidi Dedijer, *Put za Sarajevo*, napomena I, str.477-478, Izrazi su uzeti iz nekoliko članaka pisanih od strane srednjoškolskih aktivista prije 1914.

18 Opisi ovih događaja nadeni su u dva dokumenta, ABH, 564/PrBH 1914. LR - GFM, 11 maj 1914; i u ABH 750/PrBH 1914, LR - GFM, 15. juni 1914.

slabih ocjena. Jedan od tih učernika upitao je profesora u razredu zašto mu je uskraćeno pravo polaganja ispita, a razred je pokazao nepokornost, kada je profesor pokušao da odgovori, učenik je tada bacio tintarnicu na profesora, polivši ga mas-tilom i raskrvavio mu je nos. Idući dan srpski učenik Krsto Marić udario je pljusku po licu profesora Prezela i povikao je: " Vi ste izolirali Srbe!", a zatim je pobjegao iz zgrade. Nekoliko dana kasnije učenik po imenu Mihajlo Mihić bacio je tintarnicu na drugog profesora uz aplauz većine učenika u razredu. Uprava je protjerala neke učenike i ubrzo zatvorila školu.

Ove akcije mobilizirale su mnoge učenike i duboko podijelile školu, koja je odlučivala dugo o doličnoj kazni za prekršitelje. Tadašnje akcije postigle su svoj cilj ometanja obrazovnih tokova. Uprava je tada bila pošteđena od učeničkih štrajkova, ali skoro svi učenici u mostarskim školama bili su upleteni u najmanje jedan od gore opisanih događaja. Oni su skoro uspjeli u paraliziranju normalnog rada škole. Taktike su bile demonstrativne i razorne, usmjerene na uvlačenje u politiku što je moguće više učenika, učitelja i drugih, ako je moguće.

Mostarski događaji, kao što je upravo opisano, dogodili su se samo nekoliko sedmica prije ubistva nadvojvode i oni ilustruju mnoge od rasprostranjenih karakteristika srednjoškolskih društava i pokreta u predvečerje Prvog svjetskog rata. Mostarski događaji potakli su stotine učenika, daleko više nego urota koja se završila smrću Franca Ferdinanda. Oni su slikovito objasnili dubinu i širinu aktivnosti srednjoškolaca u Bosni 1914.godine. Pokret učenika bio je autentičan bosanski razvoj; on nije bio iniciran niti od ijedne strane vlade. Nezavisna Srbija mogla ga je hrabriti propagandom, popustom troškova putovanja i vrlo vjerovatno oružjem i bombama. Ali, iako je bosanski srednjoškolski pokret imao znatne veze od 1914.godine, on je imao vlastite korijene koji datiraju već posljednjih petnaest godina.

Mada su naučnici često opisivali članove tih grupa kao u pobuni protiv starije generacije, učenici u Bosni i Hercegovini održavali su znatne veze sa savremenim konvencionalnim političarima što je bilo obostrano korisno. Konvencionalni, stariji politički lideri, većinom radikalni Srbi, igrali su ključnu ulogu u organiziranju udruženja. Nudili su im mjesta za sastanke, poklanjali biblioteke, obezbjeđivali finansiranje i branili njihova načela kada je vlada sprovodila nasilje.¹⁹ U Mostaru 1914.godine, katolički biskup i pravoslavni mitropolit posredovali su u spriječavanju masovnih istjerivanja srednjoškolaca aktivista iz škola.²⁰ Mladi aktivisti su postali udarne čete viših radikalnih, konvencionalnih političara, a istovremeno ti učenici su doprinijeli radikalizaciji ekstremnijeg nacionalizma u političkom životu. U tom pogledu oni su se značajno izvježbali prema konvencionalnim političarima. Ta bliska povezanost sprečavala je vlast od preduzimanja strogih mjera protiv učenika, pošto je vlast shvatila da bi oni raspalili srdžbu naroda i razorili postojeću parlamentarnu koaliciju. Sa njihove strane učenici su normalno prihvatili posred-

19 ABH, 899/PrBH 1914.

20 ABH, 564/PrBH 1914. LR - GFM, II. maj 1914.

ničku ulogu parlamentarnih političara u njihovoj rastućoj konfrontaciji prema vlastima. Možda bi moglo biti dokazano da su pojedinačni mladi agitatori i ubice bili motivirani sukobom sa starijom generacijom, ali veza između konvencionalnih i srednjoškolskih društava u Bosni i Hercegovini bila je široka i sistematična.

Organiziranost i lojalnost konvencionalnim političarima odrazilo se na većinu učeničkih grupa koje su bile uspostavljene duž etno-konfesionalnih granica što je karakteriziralo društvo u cjelini. One grupe koje su se okrenule prema nejasnim oblicima jugoslavenstva bile su stvorene, uglavnom, od srpskih učenika i Muslimana privrženih srpskom nacionalnom gledištu. Bilo je na primjer organizacija sa članovima iz sve tri etničke skupine, naročito u periodu od 1912. do 1914. godine, ali pravilo je bilo participirati u grupama sa etno-religioznim predznakom.²¹ U mnogim slučajevima srpski i hrvatski učenici zajednički su proslavljali svoje praznike i često su učestvovali zajedno u protestnim aktima protiv vladine represije. Njihov otpor prema austrijskoj vrhovnoj upravi tjerao ih je na zajedničku saradnju, što je bilo praktično i taktično, ali je bilo bazirano na učešću u različitim, posebnim organizacijama.

Najistaknutija crta ovih pokreta bila je stvarna i totalna udaljenost učenika od bilo koje ideologije, ali i od detalja posebnog političkog, nacionalnog programa. U njihovim širokim orijentacijama, učenička društva kretala su se od katoličko-klerikalnih do radikalno srpskih nacionalista. Ako je neka tema bila preokupirajuća među srednjoškolskim organizacijama u Bosni i Hercegovini poslije 1912. godine, to je bila atraktivna tema o ideji jugoslavenstva. Ta ideja niti je bila dobro definirana niti su je u potpunosti razumjeli većina od njenih zagovornika. Članovi sarajevskih srednjoškolskih organizacija koji su bili saslušavani poslije umorstva, bili su u potpunosti ignorirani zbog onoga u što su njihove organizacije tobože vjerovali, a oni, čini se, nisu mnogo marili za to.²² Čak i sarajevska organizaciona dokumentacija zaplijenjena od strane Austrijanaca u pretresu kuća 1914. godine, nije bila naročito tačna kada su bila u pitanju ideološka shvaćanja.²³ Ona je zagovarala kulturni preporod Južnih Slavena i ponekad malodušno uključila bi Slovence u tu ideju, ali nedostajala je istrajnost u prijateljstvu između komponenata južnoslavenskih grupa. Većina članova srednjoškolskih organizacija željela je vidjeti stvaranje južnoslavenske države kao neovisne od Habsburške Monarhije i zbog toga oni su mrzili Austriju, ali to je bilo skoro srazmjerno njihovom međusobnom povjerenju. Najveći udarci bili su pomanjkanje nekog dobro razradenog programa o izmjeni socijalnih promjena. Neki su bili republikanci, drugi su željeli južnoslavensko ujedinjenje pod srpskom dinastijom, većina nije čak ni mislila tako daleko unaprijed pošto su više voljeli da ostave tako kompleksne probleme nekolicini prvaka. Da li je Srbija trebala imati prevlast u takvoj državi, da li je trebala biti socijalističke orijentacije, da li je Ustav trebao biti javno proglašen - to su bili daleki problemi mnogim srednjoškolicima.

21 Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*, str. 178.

22 ABH, 1184/PrBH 1914, LR - GFM, 25. juli 1914.

23 ABH, 1184/PrBH 1914. *Prva redakcija općeg programa za omladinski klub Narodnog Ujedinjenja.*

Ono šta je povezalo ove aktiviste i njihove zajedničke razvoje, bila je, prije svega opsjednutost propagandom o junačkom djelu, akciji u svoju vlastitu korist. Jedinствена tačka sporazuma za većinu srednjoškolaca ležala je u području taktike: oni su željeli porast sukoba sa vlastima da bi stekli priznanje i naklonost za svoja nacionalistička načela. Simbolične i one akcije koje izazivaju raskol bile su sredina u tim sukobljavanjima, mada su od slučaja do slučaja izazvale napade na ličnost, također. Akcije su proizvele poteškoće za vladu da nastavi normalno funkcioniranje i prisiljavala Austrijance da priznaju svoje greške da bi pobijedila lojalnost lokalnog stanovništva.

Srednjoškolski pokret formirao je jedan rastući aspekt različitosti politike u Bosni i Hercegovini poslije 1900. godine radikalizirajući konvencionalnu politiku i intenzivirajući kretanje prema jugoslavenstvu. Još uvijek nisu nikada u potpunosti prevazišli raskole konvencionalnih političkih grupa i uvijek su bili jako oslonjeni na planove legalnih parlamentarnih partija. U nedostatku kohezione ideološke orijentacije takve kao socijalizam, bilo je jednostavno taktično hrabrije produženje trendova koji su preovladavali između konvencionalnih vođa. Bosanski srednjoškolski pokret zauvijek će biti zapamćen kao općepoznat zbog svoga jedinstvenog, monumentalnog, razornog čina - ubistva nadvojvode. Taj čin bio je logičan, iako ekstreman, produžetak dačkog vjerovanja u vrijednost propagande o junačkom djelu.

S u m m a r y

MOSTAR: EPICENTER OF BOSNIAN STUDENT MOVEMENTS ON THE EVE OF WORLD WAR I

Although the assassination of Archduke Francis Ferdinand in 1914 was the act of youthful conspirators in Sarajevo, Mostar was the center of more significant student discontent in the years prior to World War I. Both Serbian and Croatian students in Mostar organized protests against Austro-Hungarian rule, occasionally cooperating across national lines. The aims and programs of these students were typically unclear. Most youthful protestors were obsessed with the "Propaganda of the Deed", the "notion" of protest for its own sake.